

Şeybânî Hanlığı'nda Bir Finansman Kaynağı Olarak Bey'ü'l-Câiz Akdinin Uygulanması (1588/1591)

Shokhsanam Khamıdzhanova

Öz

Konu ve Amaç: Şeybânîler'in (1500-1599) hakimiyetini ele aldığı coğrafya olan Mâverâünnehir, Hârizm ve Horasan Hanefî fıkıh mezhebinin yerleşik olduğu bölgelerden biridir. Yönetici hanların dine içten bağlılığı, şeriî devleti önemli unsuru olarak görmeleri özel hukuk alanında Hanefî fıkını birincil kaynak yapmıştır. Bu hususun müşahhas örneklerinden biri hanlığın son dönemine ait Semerkant Kadıhanesi vesikalarının (1588-1591) bulunmasıdır. Vesikalar on altıncı yüz yılın fikhî işlemleri ve uygulamalarına dair izlenimlere sahip olma imkanını sunmaktadır. Belgelerde kaydedilen akitler günümüz İslam iktisadi çalışmalarında faizsiz finans ve kredi muamelelerine nazarî ve tatbikî açıdan örneklik teşkil eder. Orta Asya açısından belgelerin hukuk, iktisat ve fıkıh yönünden çalışılması bu alandaki mirası günümüze taşınmasına yararlı kılmakta. Araştırmamızda ilgili zaman dilimi içerisinde yaygın olarak kullanılan bey'ü'l-câiz vesikalarından örnekleri incelemeye bazılarını ise tam metin verilmesine çalışılmıştır. İslam coğrafyasının pek çok yerinde faizsiz bir şekilde finansman temin etmek amacıyla bey' bi'l-vefâ (bey 'u'l-vefâ) ve bey' bi'l-istiğlâl akitleri uygulandığı bilinmektedir. Şeybânîler özelinde bey'ü'l câiz uygulamasını konu edinen araştırmamızda da akdin vefâen ve istiğlâlen nasıl faizsiz finans yöntemi olarak kullanıldığı, devlet, şahıs ve vakıf mülkiyetlerinde üzerinde yapılan işlemler kira ücretleri, belge düzenleme şekilleri gibi hususların ele alınması amaçlanmıştır.

Yöntem: Semerkant vesika örneklerini çevirilerinden hareketle ilgilendiğimiz dönemde bey' bi'l-vefâ ve bey' bi'l-istiğlâl anlaşmalarının doğrudan "bey'u'l câiz" kavramı ile kaydedilmesi sebebiyle makalede akdin kullanıldığı şekli ve kayıt sırası esas alınmıştır. Klasik dönemde akitle ilgili yapılan teorik tartışmalardan öz biçimde bahsedilmiştir. Akdin fikhî hükümlerine dayanarak vesikalardan alınan verilerle bey'ü'l câiz akdinin gerçekleşmesi ve farklılıkları gibi hususlar belirlenmiştir.

Bulgular: Vesika örneklerinde yer alan bilgiye göre bu akdi yapmak isteyen tarafların her biri "bey'ü'l-câiz" akdi yaptım şeklinde beyanda bulunarak akdi gerçekleştirmektedirler. Anlaşmaya göre satılan mülkün kiralanması ve ödenecek olan ücrete dair bilgiler güncel fiyatı esas alarak yazılmıştır. Bey'ü'l-câiz akdi hususî mülkiyet üzerinde, zanaatkarların iş hanlarında, devlete ve vakıf mülkiyetine ait kişilerin gayrimenkul yapıları üzerinde gelir amaçlı kullanıldığı ve kredi temin etmede bey-i bât (kesin satış)akdinden sonra ikinci sırada yer aldığı ortaya çıkmıştır.

Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Hukuku Bölümü, İstanbul, shahsenem1992@gmail.com

PhD Student, Marmara University, Institute of Social Sciences, Islamic Law, Uskudar/Istanbul, Türkiye, shahsenem1992@gmail.com

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal yazılımı ile taranmıştır.

Khamıdzhanova, Shokhsanam. "Şeybânî Hanlığı'nda Bir Finansman Kaynağı Olarak Bey'ü'l-Câiz Akdinin Uygulanması (1588/1591)". *Mutalaa* 3/2 (Haziran/2024), 147-160.

ORC ID: orcid.org/0009-0000-1081-7055
ROR ID: ror.org/0488q6085
DOI: doi.org/10.5281/zenodo.12668089

Geliş tarihi: 02.04.2024
Kabul tarihi: 30.06.2024

Sonuç: Bey'ul-câiz'in çeşitleri olan bey' bi'l-vefâ ve bey' bi'l-istiğlâlın kayıtlardan yola çıkarak işlem çeşitleri ve konusuna, özellikle bu dönemdeki satıma konu olan yerler, vesikayı düzenleyen kişilerin şahısları, idarî görevli kişilerin düzenlediği akitlerin örneklerine rastlanmıştır. Bey'ul-câiz anlaşması geri alma şartıyla satım amaçlı düzenlendiğinde "krediye ihtiyaç duyan kişi karşı tarafa borcu ödediğinde mülkünü geri alma şartıyla" anlaşma yapmıştır. Bu çeşit anlaşma örneklerini verdiğimiz vesikalarda akdin konusu vakıf ve devlete ait yerlerde kişilerin özel mülkiyeti olan ev, bahçe gibi gayrimenkul çeşitleridir. Bey'ul-câiz vesikalarının geriye kiralama şartı bulunan anlaşmada satıma konu olan mülk ev, bahçe ya da iş yeri olması kişiye kredi temin etmenin yanında satılan ev ise kendisi kiracı olarak oturmasına, iş yeri ise kendisi çalışma imkanını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Şeybânî Hanlığı, Mâverâünnehir, Semerkant, Bey 'u'l-câiz, Bey' bi'l- İstiğlâl, Bey-i Bât, Bey' bi'l-Vefâ, Mecmuâ' yi- Vesâik

AS A SOURCE OF FINANCE IN THE SHAYBANID KHANATE

IMPLEMENTATION OF BAY'U'L JÂİZ CONTRACT (1588/1591)

Abstract

Subject and Purpose: Transoxiana (Mawaraunnahr), Khorasan, Khârezm the geography dominated by the Shaybanids (1500-1599), is one of the regions where the Hanafi fiqh is settled. The sincere devotion of the ruling khans to religion and their view of sharia as an important element of the state made Hanafi fiqh the primary source of law. One of the concrete examples of this issue is the existence of Samarkand judicial documents belonging to the last period of the khanate (1588-1591). The documents offer the opportunity to have impressions of the fiqh transactions and practices of the sixteenth century. The contracts recorded in the documents constitute theoretical and practical examples of interest-free finance and loan transactions in today's Islamic economic studies. Studying the documents from the perspective of Central Asia in terms of law, economics and fiqh is useful in carrying the heritage in this area to the present day. In our research, we tried to examine examples of the bay'ul jaiz documents that were widely used in the relevant time period and to give the full text of some of them. It is known that bay' bil wafa (bey'u'l-vefâ) and bay' bil-istighlal contracts were implemented in many parts of the Islamic geography in order to obtain interest-free financing. In our research, which is about the application of bay'ul jaiz, which coincides with the last periods of the Shaybanids, it is aimed to discuss issues such as how the contract was used as an interest-free financing method through fidelity and resignation, transactions made on state, individual and foundation properties, rental fees, and document preparation methods.

Method: Based on concrete examples from Samarkand judicial documents, in the period we are interested in, bay' bil wafa and bay' bil istighlal documents were recorded directly with the concept of "bay'ul jaiz", so the way the contract was used and the recording order were taken as basis in the article. Theoretical discussions about contract in the classical period are briefly mentioned. Based on the fiqh provisions of the bay'ul jaiz contract, issues such as the realization of the bay'u'l jaiz contract and its differences were determined with the data taken from the documents.

Results: According to the information contained in the documents, each of the parties who want to make this contract concludes the contract by making a statement saying "bay'ul jaiz". Information about the rental of the property sold and the fee to be paid in the documents are written based on the current price. It has been revealed that the bay'ul jaiz contract is used for income purposes on private property, in the business buildings of craftsmen, on the real estate buildings of state and foundation owners, and that it ranks second after the bay'i bat (definite sale) contract in providing loans.

Conclusions: Based on the judicial documents of bay' bil wafa and bay' bil istighlal, which are the types of bay'ul jaiz, the types of transactions and their subject, especially the places subject to sale in this period, the persons of the people who prepared the document, the persons in administrative duties. Examples of the contracts he made were found. When the bay'ul jaiz agreement is prepared for the purpose of sale with

the condition of repurchase, "the person who needs the loan makes an agreement with the condition of taking back his property when he pays the debt to the other party". In the documents where we have given examples of such agreements, they were made on real estate such as houses and gardens, which are private property of individuals in foundations and state-owned places. The reason why the property subject to sale is a house, a garden or a workplace in the agreement where the bay'ul jaiz documents have a rental condition is that the person who needs the loan can obtain the loan through this real estate. has the right to continue working at the same place. It was concluded that the seller paid the loan in small daily amounts in installments.

Keywords: Fiqh, Shaybanid Khanate, Mawaraunnahr, Samarkand Bay'ul jaiz, Bay' bil İstighlâl, Bay'-i Bat, Bay' bil Wafa, Majma' al Vasaik

Giriş

Şeybânîler (1500-1599) yaklaşık bir asır Mâverâünnahir, Hârizm, Horasan, Fergana ve çevresinde hüküm sürmüş kendileri Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin Şibân neslinden gelen İslam hanedanıdır. Bir asırlık süre zarfında Horasan'ın önemli şehirlerinde Safevîler'le hakimiyeti el değiştirerek yönetmişlerdir. Siyasi altyapısı Ebu'l-Hayır Han'ın Deşt-i Kıpçak'ta¹ Timurlulardan bağımsız olma girişimleriyle başlamış, Muhammed Şeybânî Han ile bölgenin hâkim siyasi aktörü haline gelmiştir. ² Bulunduğu durum cihetiyle bu dönem Altın Ordu, Moğolistan ve Mâverâünnahir 'de bulunan hakimiyetler arasında nizalar ve savaşların güç aldığı zamana denk gelmektedir. Siyasi durumlar bir yana Deşt-i Kıpçak'ta halkın yarı yerleşik yarı göçebe olarak sahip oldukları yaşamı düzenleyen bir kısmı şer'î bir kısmı örfî sayılan hukuk söz konusudur. Şeybânîler dönemindeki göçebe halkın sahip olduğu hukuk düşüncesi Maveraünnahir'e göçlerinden sonra Timurlu mirasını da devralarak düzenli hukuka dönüşmüştür. Şeybânî Hanlığının bir asırlık bütüncül değerlendirmeleri için konuyla ilgili müstakil eserler yazılmıştır³.

Tarihte öne çıkmış hanlardan Muhammed Şeybânî Han (1510) Ubeydullah Han (1533) ve Abdullah Han (1598) özellikle ilme yatırımı ve hakimiyette merkezleşme politikası yürütmekle bilinmektedir. Hanların samimi müslüman olmaları hakimiyetini elinde bulundurduğu Mâverâünnahir ve Horasan havzasının Hanefî

¹ Deşt-i Kıpçak Şeybânîler'in Maveraünnahir'e gelmeden önce yaşadıkları bölgedir. Kıpçak bozkırı adı verilen bölgenin fiziki haritası sınırları güney doğuda Bulgar ve onun vilayetleri, güneyde onun sınırları Rus hanlıklarından, güneyde Kırım ve onun deniz boylarındaki şehirleri, ikinci taraftan Derbende kadar uzanan Kafkas ve Bakü'nün bazı kısımları bununla beraber Harizm'in güney kısmında Ürgenç şehri, batıda Dnestrdan itibaren deştler: doğuda Sibir ve Sirderya' ya kadar olan topraklar girmiştir: Kafalı, Mustafa. "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu". *Tarih Dergisi* 25 (Haziran 2011), 179-188.

² Mustafa Budak, "Ebu'l Hayr Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994) 10/325.

³ Şeybânî Hanlığıyla ilgili detaylı eserler için bkz: Abdülkadir Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı (1500-1599)*, 2. Bs, İstanbul: İlem Yayınları, 2022; Akbar Zamonov, *Buhara Hanlığı Tarihi*, Taşkent: Bayoz, 2021; Akbar Zamonov - Kazimbek Tohtabekov, *Buhara Hanlığında siyasi ve içtimai, iktisadi cereyanlar*, Taşkent, 2020; Akbar Zamonov, *Buhara Honligining Koşin Tuzilişi ve Harbi Başkaruvi, Şayboniyalar Sulolasi Davri*, Taşkent: Bayoz, 2018; Boribay Ahmedov, *Tarihdan Saboklar*, Taşkent: Okituvçi, 1994; Boribay Ahmedov - ed.İ.P.Petruşevskiy, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, Moskova: Nauka, 1965; Boribay Ahmedov - Zahidullah Munirov, *El Arab ve'l İslam fi Uzbekistan, Tarih-i Asya el Vusta min Eyyam'il- Useril*, Beyrut, Lübnan: El Udvul Murasil Akademiyya el ulum el Uzbekiyya, 1996; Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun, 1981., Mehmet Alparğu, *Türkler Ansiklopedisi, Türkistan Hanlıkları*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

mezhebinin gelişim ve yayılmasını tamamladığı köklü geçmişe sahip olması onları hukukta Cengiz yasasından şer'ata evrilmelerine yol açmıştır. Kamu hukuku içinde sayılan idare, savaş ve askeri düzenlemeler hususlarda Cengiz yasaları etkisi devam etse de özel hukukun ilgilendiği alanlarda şer'î hukuk birincil kaynak olmuştur.

Şeybânîler bölgede iktisadi hayatın düzene girmesi için çeşitli ıslahatlarda bulunmuşlardır. Mâverâünnehir sınırlarında bulunan yurtdışına yönelik farklı ticari güzergahlar Semerkant'ta dış ve iç ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Üretime olan talep sonucunda ağırlıklı olarak zanaatkâr ve tacirler yüklü miktarda nakit para temin etme yoluna girmişlerdir. Kredi temini hususunda karz akdi ile nakit ihtiyacının giderilememesi gittikçe insanların birbirlerine mal hususundaki güveninin kaybolması ve faizden sakınmak gibi hususlarda bey'u'l-câiz ve bey'i-bât anlaşmaları birer nakit temin etme yöntemi olmuştur.

İlgili dönemde sistematik olmasa dahi borçlar hukukunda fûrû fıkhındaki pek çok akitler kullanılmış nazariyattan tatbikata doğru geliştirilmiştir. Özellikle "bey'-i bât",⁴ "bey'u'l- câiz" ve "bey' bi'l-istiğlâl" sicilleri kaydedilmiştir. Davaları okuduğumuz zaman aslında vefâen ve istiğlâlen düzenlenen belgelerde akitle ilgili bu ibareler geçmemektedir. Konunun fikhî boyutu tartışma alanından çıkmış uygulama alanına girmiştir. Bütün bu akitler "bey'u'l-câiz" kavramı altında gerçekleşmiştir. Günlük işlemlerini kadihanede gerçekleştirilen halk için akdin câizlik yönünün bilinmesi yeterli olmuştur.

Fıkıh literatüründe nazariyesi geliştirilen bey' akitlerinin uygulamadaki örneklerinin incelenmesi ise bugünkü iktisadi araştırmalara nazari zemin olması açısından önemlidir. Makalede verilen akit örnekleri bu hususa Şeybânîler özelinde katkı mahiyetinde sayılır. Halkın hukuki hayatının ince ayrıntılarına kadar nüfuz edebilen siciller Şeybânî hanlarından II. Abdullah Han döneminde Semerkant Kadihanesinde kaydedilmiştir. *Mecmuâ -i Vesâik*⁵ olarak adlandırılan siciller toplamı B. İbrahimov tarafından 1982 yılında 700'ü aşkın sicilden sadece 237 tanesi seçilmiş Farsça'dan

⁴ Mecelle'nin 117.maddesinde bey'-i bât, bey'-i katî (kesin satış)tır olarak düzenlenmiştir.

⁵ Mecmuâ'yi- Vesâik yani vesikalar toplamı üzerinde bazı müstakil çalışmalarda yapılmıştır. Sovyetler döneminde vesikalar Marksizm ve Leninizm metodoloji ve gayelerine konu olarak çalışıldığı hüccetlerden Orta Asya tarihi, geçmişteki halkın hayatına dair araştırmalar için istifade edilmiştir. Sovyetler döneminde vesikalar üzerinde yapılan müstakil çalışmalardan biri Sergeev ve A.Fıtrat'ın çalışmasıdır. Bağımsızlıktan sonra hüccetler tarih ve hukuk kaynağı olarak çeşitli araştırmalarda örneklerle yer almaktadır. Mecmuâ'yi- Vesâik tüm bu konularda önemli iken Hanefî fıkhının 16.asır Maveraünnehir'deki tatbikinin öğrenilmesi, İslam hukuku açısından da incelenmesi gereken kaynaklardan biridir. Sovyetler döneminde Mecmuâ-yi Vesâik Orta Asya'daki sosyal, siyasi, zanaat ve ekonomi, tarih açısından araştırmalara konu olmuştur. R.G. Mukminova vesikalari Semerkant'ın içtimai ve iktisadi tarihindeki meslek ve zanaat açısından önemini dile getirerek "*Oçerki po İstorii Remesla v Samarkande i Buhara v XVI Veke* (On altıncı yüz yılda Semerkant ve Buhara'da Zanaatkarlık Tarihi Üzerine Değerlendirmeler)"⁵ eserinde incelemiştir. Eserinde vesikalardan hareketle Semerkant ve Buhara'daki on altıncı yüz yıldaki meslek isimleri özellikle usta şakirt anlaşmaları, çalışma düzeni, pazarlar hakkında kıymetli bilgileri sunuyor. Mukminova'nın değerlendirmesinde Şeybânîler döneminde çıraklığa kabul etme prosedürü Taşkent'te de kadı tarafından düzenleniyordu.⁵ Usta çıraklar arasında düzenlenen "zanaat öğretimine dair" anlaşmalardaki kurallar, sınırlarını, sosyal statülerini, üretim meselelerini kurumsal bağlamda ele almıştır. Mukminova'nın Taşkent'te 1976 tarihinde neşir edilen baskısı kullanılmıştır. Aynı müellifin "*Sosialnaya Differensiasiya Naseleniya Gorodov Uzbekistana kones XV-XVI Veka* (16.y. yılda Özbekistan şehirlerinin nüfusunun sosyal farklılıkları üzerine)"⁵konulu eseri de vesikalari kaynak edinerek sosyalizm açısından değerlendirmiştir. Eserde zanaatkar ve tacirlerin içtimai ve iktisadi ilişkileri düzenlediği akitlere dair önemli bilgiler bulunuyor.

Özbekçe'ye tercüme edilerek yayınlanmıştır. Bu makalede sicillerden sadece "bey'u'l-câiz" akitleriyle ilgili tercüme edilmiş örnekler incelenecektir.⁶

Sovyetler döneminde "bey'u'l-câiz"⁷ sosyalizm açısından "ticaret ve zanaatkarların ipotek kullanım yöntemi" olarak vesikalar bağlamında gündeme gelmiştir. Bu tür akitler sosyalizmin öngörmediği zayıf yapılı feodal anlaşmalardır ve kesin satış bāt alternatifi olarak "kesin olmayan satış"ı ifade etmiştir. Mukminova'nın akdi değerlendirmesinde bey'u'l-câiz Orta Asya'daki borç işlemleri açısından akdin kullanım tarihi eskidir. Timurlular döneminde bu tip anlaşmalar Hoca Ahrar'ın (1464-1465) tarihli vakıf işlemlerindeki bilgilere göre Semerkant'taki ustalar, zanaatkarlar ve tüccarların ev ve dükkanlarını satın alarak doğrudan ve devren kiralama işlemleri yapılmaktaydı (1490-1546).⁸

Bey'u'l-câiz anlaşmaları Cuybârî hocalarının⁹ Buhara'da düzenlenen vesikalarında da (1544-1578) da çokça yer alan akit türüdür. Dükkanlar ve iş hanlarının vakfa bağlanması sonucunda akit vakıf mütevellisi tarafından vakıf adına kiralama şeklinde bey' bi'l-istiġlâl yöntemine geçilmiştir. İvanov'un Rusçadan çevirdiği vesikaları incelendiğinde belge kayıtlarında bey'u'l-câiz akdinin sıkça düzenlendiği görülmektedir. Örneğin (10) Rebiü's-Sanî h.970 tarihli belgede Mevlâna Muhammed Hoca Sa'd Cuybârî 'ye Buhara'da bulunan "sükniyat" olarak bilinen yapı içerisinde dükkân, hücreler sınırları kesin hiçbir aldatma bulunmaksızın kanun garantisıyla geri alma şartıyla satım anlaşması gerçekleştirmiştir.¹⁰

Bağımsızlık sonrası bey'-i bāt ve bey'u'l-câiz kadılık kurumu belgelerinin vakıf mülkiyetini işletme konuları bağlamında güncellenerek finans temin etme anlaşmaları olarak ele alınmıştır.¹¹

1. Bey'u'l- Câiz (Bey' Bi'l-Vefâ) Akdinin Tarifi

Fıkıh literatüründe bey' bi'l-vefâ akdini ifade etmek için farklı kavramlar kullanılmıştır. Kullanılan her bir kavram bu akde dair söz konusu olan tartışmalar çerçevesinde şekillenmiştir. Örneğin; Hanefiler alıcının malı sahibine geri vermesine dair bir ahdin şart olması sebebiyle bu akit için "bey' bi'l-vefâ" ya da "bey' bi-şarti'l-vefâ" kavramlarını kullanmışlardır.¹²

Fıkıhta bey' bi'l-vefâ akdinin ifade etmek için kullanılan bir diğer kavram "bey'u'l-câiz"dir. Bu akdin böyle bir kavramla isimlendirilmesinin birinci ve temel sebebi insanların faizden kaçınmak istemelerinin yanı sıra böyle bir işleme ihtiyaç

⁶ *Mecmuâ' yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı XVI Asrning İkkinçi Yarmi Samarkand Oblastidagi Yuridik Dokumentlar)* çev: Bahram İbrahimov, ed: Boribay Ahmedov, Taşkent: Fan, 1982.

⁷ bkz:A.B. Vildanova, *Obrazsi Çastnix Sredneaziatskix Aktov XVI.v. s Nastavleniyami Kaziyam* (Moskova, 1980).

⁸ Mukminova, *Sosialnaya Differensiasiya Naseleniya Gorodov Uzbekistana Kones XV_-XVI Veka*, s.69-71.

⁹ Cuybârîler Nakşibendî târikatına bağlı hocalardır. Bu ismi almalarının sebebi Hoca Muhammed İslam'ın dedesi Hoca Muhammed Yahya'nın Cuybâr bölgesine yerleşmesine bağlıdır. Dönemin şeyhulislâm ve tasavvuf hocalarıdır.(Rano Zakirova, "Kadimgi Buhara Cuybârî Hocaları - Nakşibendî Tarikatının Vekilleri", *Bukhara Institute of Islamic Studies* 2 (2022), s.167-168.)

¹⁰ İvanov, *Hozyaystvo Cuybarskix Şeyhov*, s.100.

¹¹ Sulonov, *Toşkent Vakf Mulklari Tarihi, (1507-1917)*, s.128-131.

¹² Osman Kaşıkçı, *Eski Hukukumuzda Bir Hile-i Şeriyye Örneği: Geri Alma Şartlı Satım (Bey' bi'l-vefâ)*, Konya: Mimoza, 2002, s.6

duymalarından dolayı bu akdin meşru olarak kabul edildiğini ifade etmektedir.¹³ İkinci sebep ise müşterinin bey' bi'l-vefâ akdiyle mebî'nin gelirinden istifade imkânına sahip olmasıdır.¹⁴ Ele aldığımız dönemdeki vesîkalarda bey' bi'l-vefâ ve bey' bi'l-istiğlâl yerine "bey'u'l-câiz" ifadesinin kullanılması sebebiyle makalemizin başlığında bu isim kullanılmıştır.¹⁵

Bu akit için Şâfiîler tarafından "er rehn-ül muâd", Şam'da ise "bey' u'l-itâa (bey' u't-tâa)" kavramları kullanılmıştır.¹⁶ Malikîler "bey' -üs senâya", Hanbelîler de "bey' u'l-emâne" bunun dışında "bey' ül-muamele", "bey'u'-tâ'a" isimleri de verilir.¹⁷ Satıcının mebî'i sattıktan sonra alıcıdan bizzat kendisinin kiralaması durumuna da "bey' bi'l-istiğlâl"¹⁸ denir. Vefa akdine kiralama işlemi de eklenir.

Bey' bil-vefâ akdinin tanımına dair görüşler bu akit çerçevesinde gerçekleşen tartışmalar sebebiyle farklılık göstermektedir. Yapılan anlaşmaya göre "kişi sattığı mülkünün bedelini geri ödediğinde müşterinin de aldığı mülkü geri vermesi üzerine yapılan vefâ ahdi içerikli akdi" ifade eder.¹⁹ Fakihlerden Haskefi bu tanıma uygun olarak "kişinin parasını geri ödediği zaman malı iade etmek şartı ile bin lira karşılığında bir mal satacak olursa, bu satım sözleşmesine bey' bi'l-vefâ adı verilir"²⁰ diye tanımlamaktadır.

Mecelle'nin 118.maddesinde²¹ "Kişinin bir malı başka bir kimseye ücreti ödediğinde geri almak şartıyla satmasıdır. Satın alan kişi yani müşterinin maldan faydalanmasına nispetle beyi caiz hükmündedir. Akit taraflarının feshe muktedir olması cihetiyle beyi fâsid, müşterinin aldığı mülkü satma hakkına sahip olmaması cihetiyle rehin hükmündedir" şeklinde tarif edilmiştir. Kanaatimizce bey' bi'l-vefâ üzerinde gelişen fikhî görüşler ve farklılıklarla beraber tanımlar daha net anlaşılacaktır.

1.1. Bey'u'l -Câiz (Bey' Bi'l- Vefâ) akdinin Fikhî Boyutu ve Hükümü

Akdin ilk defa ortaya çıkmasıyla ilgili kaynaklarda Buhara ve Belh ahalisinin borçlanmaya olan ihtiyaç sebepleri aktarılır.²² Buharalılar kredi temini ihtiyacını karz akdi ile temin edemedikleri için gayrimenkulleri üzerinden borç almaya imkân verecek işlemi yapmaya başlamışlardır. Başlangıçta Buhara halkı için zaruriyeti ifade eden bu akit daha sonra diğer İslam beldelerine de yayılmıştır.²³ Vefâ akdinin onuncu yüz yılda Maverâünnehir havzasında ortaya çıkan bir akit olduğu söylenmektedir.

¹³ Harun Bilge Ahmet, *Bey' Bi'l-Vefâ ve Osmanlı Uygulamasındaki yeri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, 2020, s.20; Kaşıkçı, *Eski Hukukumuzda Bir Hile-i Şeriyeye Örneği: Geri Alma Şartlı Satım (Bey' bi'l-vefâ)*, s.7.

¹⁴ İbn Âbidîn Muhammed Emîn, *Hâşiyet-i İbn'i Âbidîn Reddül-Muhtâr'ale'd-Dürri'l-Muhtâr.*, THK. Muhammed Salih Farfur (Dimeşk: Dâr'üs-Safakâ ve't- Tûras, 2000), 15/s.578.

¹⁵ *Mecmuâ'yi-Vesâik (Vasikalar Toplamı)*, çev.İbrahimov,s.73.

¹⁶ İbn Âbidîn Muhammed Emîn, *Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr.*, 15/s.579.

¹⁷ Mehmet Erdoğan, *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 6. Bs.,İstanbul 2016: Ensar, t.y., s.54.

¹⁸ Ali Haydar Efendi, *Dürerül Hükkam Şerh-i Mecelleti'l -Ahkam*,İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, t.y., 1: s.142.

¹⁹ İbn Âbidîn Muhammed Emîn, *Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr.*, 15/s.579.

²⁰ Kaşıkçı, *Eski Hukukumuzda Bir Hile-i Şeriyeye Örneği: Geri Alma Şartlı Satım (Bey' bi'l-vefâ)*, s.8.

²¹ Ahmed Akgündüz, *Karşılaştırılmalı Mecelle-i Ahkam-ı Adliye (Mecelle Ta'dilleri ve Gereklileriyle birlikte)*, 2. Bs. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2017, s.30.

²² Bilge Ahmet, *Bey' Bi'l- Vefâ ve Osmanlı Uygulamasındaki yeri*, s.21.

²³ Huzeyfe Çeker, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Risalet-ül Vefâ Adlı Eseri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (Ekim 2008), 12,s.261.

Ancak akdin Eski Türk hukukunda da mevcut olduĝuna dair görüşler de bulunmaktadır.²⁴

Vefâ akdi bir beldenin hususi ihtiyacına binaen uygulanmaya başlanmıştır. Akdin uygulamasında malın geriye verilmesinin şart koşulması sebebiyle fakihler tarafından üzerinde ihtilaf edilen bir konu olmuştur. Hanefî hukukçularının bu akdi câiz kabul etmelerinin temelinde usulî anlayış farkı yatmaktadır. Bu fark mahallî örfün hukuk kaynaĝı olup olmayacağı yönündedir. Hanefîler usul anlayışları gereĝi İslam hukukunun açık ve katî yasaklarına ters düşmeyen örfî kuralları ferî hukuk kaynaĝı olarak kabul etmiş ve genel kurala (kıyas) aykırı bir görüş belirtmede bir sakınca görmemişlerdir.²⁵ Bu zikrettiğimiz vefâ akdinin erken dönemlerde meşruiyetine dair ortaya çıkan usul görüşüdür. Tartışmalara rağmen bu tür işlemler kısa sürede İslam coğrafyasında hızla yayılmış ve meşrû kabul edilmiştir. Vefâ akdinin zaruret anlayışına dayanılarak meşrû olduĝu kabul edilse de akdin bir hile-i şer'iyye olduĝu ve faiz yasaĝına karşı bir çare olarak geliştirildiĝi yönü de bulunmaktadır.²⁶

Akdin fikhî boyutu ise fakihler arasında tartışılmaya devam etmiştir. Vefâ akdine dair yapılan tartışmalar sonucunda akdin satım akdi, rehin ve karma akit olduĝu görüşleri etrafında toplanmıştır.²⁷

Bey' bi'l-vefâ'nın birer satım akdi olarak görüldüĝü takdirde bu akdin sahih, fâsid ve bâtil olması gibi hükümler yer almıştır. Bey' bi'l-vefâ'nın bâtil satım akdi olduĝunu söyleyen görüşün temelinde akit kurulurken icap ve kabul yapılsa da iç irade eksikliği meydana gelmeseydi sebebiyle hâzilin satımına benzediğine dair bir düşünce yer almaktadır.²⁸

Akdin sahih satım akdi olduĝu görüşünü benimseyenler ise irade beyanına dayanmışlardır. Vefâ akdini yaparken taraflar aldım sattım gibi ifadeler kullandıkları için satış sözleşmesi yapılmıştır. Ancak bu husus fikhî bir kural olan "Ukûd'da i'ti'bar, makâsîd ve meâniyedir, elfâz ve mebâniye deĝildir"²⁹ ilkesine ters düşmektedir. Çünkü aldım sattım ifadeleri tarafların iç iradelerini deĝil, dışa yansıyan iradelerini ortaya koymaktadır.³⁰

Bey' bi'l-vefâ'nın sahih satım akdi olarak tanımlanmasının eleştiriye açık diĝer yönü satım akdinin tamamlanması için akdin tüm unsurlarının yerine getirilmesi gerekliliĝidir. Vefâ akdinde ise müşteri parasını geri alıncaya kadar meb'î elinde

²⁴ Akdin menşesine dair makale için bkz: Salih Korkmaz, "Bey' Bi'l-Vefâ'nın (Geri Alım Şartıyla Satışın) Menşei üzerine bir katkı -Uygur Hukuk Vesikalarında Bey' Bi'l-Vefâ Tatbikatı-", *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12/2 (2022).

²⁵ Bilge Ahmet, *Bey' Bi'l- Vefâ ve Osmanlı Uygulamasındaki yeri*, s.23.

²⁶ Kaşıkçı, *Eski Hukukumuzda Bir Hile-i Şer'iyye Örneĝi: Geri Alma Şartlı Satım (Bey' bi'l-vefâ)*, s.27.

²⁷ Bey' bi'l-vefâ (Geri alma Şartlı Satım)akdiyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz.: İbn Âbidîn Muhammed Emîn, *Hâşiyet-i İbn'î Âbidîn Redd'ül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, thk.Muhammed Salih Farfur (Dimeşk: Dâr'üs-Safakâ ve't- Tûras, 2000), 15/s.578., Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye kamusu* (İstanbul: Bilmen, 1970). Enver Osman Kaan, "Finansman Kaynaĝı Olarak Bey' Bi'l-Vefa, Bey' Bi'l-İstiĝlal ve Bey'u'l-İne*", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* 17/17 (2018), 223-251., Abdülaziz Bayındır, "Bey' bi'l-vefâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992). Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku (Eşya Hukuku, Yabancılar Hukuku)*, İstanbul, İz Yayıncılık, 1999; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku ' Borçlar Hukuku (Muamelat)*, 3c., İstanbul: İz Yayıncılık, 1999.

²⁸ Bilge Ahmet, *Bey' bi'l- Vefâ ve Osmanlı Uygulamasındaki yeri*, s.31.

²⁹ Akgündüz, *Karşılaştırılmalı Mecelle-i Ahkam-ı Adliye (Mecelle Ta'dilleri ve Gerekeçleriyle birlikte)*s.56.

³⁰ Kaşıkçı, *Eski Hukukumuzda Bir Hile-i Şer'iyye Örneĝi: Geri Alma Şartlı Satım (Bey' bi'l-vefâ)*, s.10.

tutmaktadır. Akdin sonucu olan hibe, rehin gibi hususlar söz konusu değildir.³¹ Vefâ akdini fâsid satım akdi olarak sayan görüşe göre ise “fâsid bir şarta bağlı olduğu için, fâsid bir satım sözleşmesidir”. Yani vefâ şartının akitte bulunması satıcının bedeli, alıcının da malı iade ederek sözleşmeyi diledikleri zaman sona erdirebilmeleri durumunu ifade etmektedir.³²

Hanefî fakihlerinin bir kısmı geri alma şartıyla satımın satım değil, birer rehin olduğu ve rehin ile satım arasında hiçbir fark bulunmadığını, bunun bir faiz hilesinden ibaret olduğunu ileri sürmüşlerdir. İnsanların bu akdi her geçen gün daha da fazla yapmaları sebebiyle bu konuya dair fetvalar “bağlayıcı olmayan (gayrı lazım) bir satım” olduğu noktasında birleşmiştir.³³

Fıkıh eserlerinde vefâ akdinin hükmü ve mahiyetine dair dokuz farklı görüşün bulunuyor.³⁴ Bu görüşlerden tercih yönünün en baskın olanı akdin rehin olduğu yönündedir. Vefâ akdinde söz konusu malın akar (gayrimenkul) mallar olduğuna dair icmâ bulunmaktadır. Taşınabilir (menkul) mallar ise vefâ akdine konu olmazlar.³⁵

Mecelle’de vefâen satımın rehin olduğu yönündeki görüşü kabul etmiştir. Vefâen satımın dokuz maddede rehnin hükmünü taşıdığını belirtmektedir. Bu maddeler şunlardır; müşterinin mebî’i başka kimseye satma hakkının bulunmaması, rehin olarak başka kimseye verilmemesi, akde konu olan mal üzerinde başka bir kimse tarafından yapılan davada akit taraftarlarının ikisinin de bulunmasının şart olması, taraflardan birinin vefat etmesi durumunda mirasçılardan birinin o kişinin yerine kaim olmasının gerekliliği, şüf’anın cereyan etmemesi, mebî’in teslim yapılmadan akdin tamam olmaması, mebî’in tamiriyle ilgili tüm sorumlulukların satıcının uhdesinde bulunması gibi hususlardadır.³⁶ Mecelle’de vefâen satım rehin olduğuna dair bir görüş tercih edilmekle beraber vefâ akdi ile rehinin ortak ve farklı yönleri de belirtilmiştir.³⁷

Örneklerini vereceğimiz bey’ u’l-câiz vesîkalarında bey’ bi’l-vefâ akdinin istiğlâl şekli “kiralama şartıyla satım” kayıtlarına rastlanılmaktadır. Bey’ bi’l-istiğlâl vefa akdinin bir çeşididir. Bu husus Mecelle’de “satıcının bir malı geri kiralama isteği üzerine isticâr etmek üzere vefâen satış yapması”³⁸ şeklinde izah edilir. Akitle ilgili “Bâyî’ mebî’i müşteriden isticar etmek şartıyla vuku’ bulan bey’ bi’l-vefâ’dır. Bey’ bi’l-vefâ ile isticardan mürekkeptir” tarifi verilmiştir.³⁹

Teorik olarak bey’ bi’l-istiğlâl bey’ bi’l-vefâ’nın hükümlerine tabidir. İstiğlâl yoluyla satışta asıl mal sahibi vefâen satmış olduğu malını sözleşmede belirtilen kira bedeli karşılığında kullanır. Kira süresi sona erdiğinde malı kullanmaya devam ederse bu süre için artık belirlenen ücreti değil rayiç ücreti (ecr-i misl) öder.⁴⁰

³¹ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l Hükkam Şerh-i Mecelleti’l -Ahkam*, 1/s.141.

³² Kaşıkçı, *Eski Hukukumuzda Bir Hile-i Şeriyeye Örneği: Geri Alma Şartlı Satım (Bey’ bi’l -vefa)*, s.18.

³³ Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku (Eşya Hukuku, Yabancılar Hukuku)*, 3/s.180.

³⁴ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr ‘ale’l-Dürri’l-muhtâr*, 15/s.579.

³⁵ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l Hükkam Şerh-i Mecelleti’l -Ahkam*, 1/s.142.

³⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l Hükkam Şerh-i Mecelleti’l -Ahkam*, 1/s.141.

³⁷ Detay için bkz: Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l Hükkam Şerh-i Mecelleti’l -Ahkam*, s.140-144; Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku (Eşya Hukuku, Yabancılar Hukuku)*, s.179-184.

³⁸ Mecelle 119.madde: Bey’ bil- istiğlâl bayinin bir malı isticar etmek üzere vefâen bey’ etmektir.

³⁹ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l Hükkam Şerh-i Mecelleti’l -Ahkam*, 1/s.142.

⁴⁰ Bayındır, “Bey’ bi’l-Vefâ”, 6/s.21.

2. Şeybânîler'de Bey'ü'l-Câiz Akdi Uygulamaları

Semerkant'ta 16.yüz yılda çeşitli mesleklerin gelişmesi göz önünde bulundurulursa zanaatkârlar işyerlerine ait gayrimenkul üzerinden finans temin etmişlerdir. Vesîkaların içtimai hayatı da açtığını söylemek gerekir. Vesîkalarda dükkân, fırın, değirmen, meyve bahçeleri bey'ü'l-câize konu olmaktadır. Bey'ü'l-câizin finans kaynağı olarak hususî mülkiyet, zanaatkârların iş yerlerinde, devlet ve vakfa ait gayrimenkuller üzerinde kullanılmıştır. Bey' bi'l- istiğlâl örneklerinde bu hususu daha net görebiliriz.

Vesîkalar Semerkant Kadıhanesi naibi tarafından kaydedilen deftere sıra numarası takip edilerek yazılmıştır. Vesîkada belgenin düzenlendiği günün tarihi, tarafların ad soyadları, bey'ü'l-câize konu olan malın Semerkant'ta bulunduğu konumu, gayrimenkul üzerinde bulunan ağaç ve eşyalar mevcut ise belirtilmektedir.

Akdin konusu olan malın güncel fiyatı taraflarca anlaşıldıktan sonra kadı nâibi iki tarafın bu hususta kefil olduklarını ve mülkten istifade hakkını tanıdıklarını onaylamaktadır. Kabz için her türlü şartlardan hali olduktan sonra eğer geri kiralaması söz konusu ise kiraladığını ve günlük vereceği kira ücretini ödeyeceğini belirterek teslim aldığını tasdik etmektedir. Her vesîkanın altında "Vesîka hâlis ve güvenilir kişiler huzurunda düzenlendi" ifadesi bulunuyor. Aslında her vesîkada kalıplaşmış ifadeler ve yukarıda belirtilen hususlar sıralanmıştır. Vesîkalarda belirtilen para cinsleri genellikle gümüş ağırlıklı olduğu kaydedilmiştir. Gümüşten yapılan para birimleri için "tenge" ve "dinar" isimlendirmeleri geçmekte.⁴¹ Bazı vesîkalarda ise "Şeriat'ça geçerli olan bey'ü'l-câiz anlaşması üzerine" ifadesi eklenerek düzenlenmiştir. Bu kayıttan bey'ü'l -câizin devlet tarafından da onaylanmış finansman yöntemi olduğu anlaşılır. Örneğin:

29. Şevval h.997-m.13 Eylül 1589 Molla Payanda Muhammed b. Molla Muhammed'in mülkü olduğunu kendisinin tasdik etmesi üzerine Faziletli Mevlâna Ömer Sultan'a⁴² Semerkant'ın yemek pazarında bulunan bir dükkân, 14 adet tahta direği ve diğer lazım eşyalarla beraber 70 adet ağırlık ölçüsü 30 dinarlık yeni basılan gümüş hanı tengeye, yarısı ise 35 adet hanı tengeye bey'ü'l câiz yaptım. Her iki taraf mebi'i ve semeni teslim aldılar. Dükkânı tahliye ettikten sonra Ömer Sultan'dan burayı kiraladım. Bu tarihten itibaren her gün için günlük kira bedelini ödeyeceğim. Vesîka güvenilir kişiler huzurunda tasdik edildi.⁴³ Bazı vesîkaların altında ise şahitlerin de ad soyadları da eklenmiştir.⁴⁴

Vesîka örneklerindeki bey'ü'l-câiz' akitleri iki şekilde gerçekleşmekte: birincisi "borca ihtiyaç duyan kişi sattığı malının parasını geri ödediğinde malını geri alma şartı ile satar, anlaşmada ise şartı zikretmez." Taraflar ödeme için tarih belirtmezler. İşlemi garanti altına almak için kadıhanede akit belgesini kaydeder. ⁴⁵ Bu durumda bey'ü'l-câiz bilinen bey' bi'l-vefâ akdini ifade eder.

Bey'ü'l-câiz vesîkalarının genelinde ev veya dükkanların kiralama şartı ile satılması örnekleri kaydedilmiştir. Bu durumda bey'ü'l-câizde bey' bil-istiğlâl' hükümleri

⁴¹ Vesîkaların II. Abdullah Han (1583-1598) döneminde düzenlendiğinden yola çıkarak para birimleriyle ilgili rastladığımız bilgi şu şekildedir: saf gümüş paralar için "tenge", "hanı" bakır paralar için "fülüs-i dinâr" ya da "dinâr" ifadeleri kullanılmıştır. Devlet tarafından para birimleri iktisadî şartlar göz önünde bulundurularak devamlı kontrol edilmiş ve düzenlenmiştir.

⁴² Vesîkalarda kişilerin isimleri uzunluğu sebebiyle makalede kısaltılmıştır.

⁴³ 79/93 rakamlı bey'ü'l- câiz vesika tercümesi.

⁴⁴ *Mecmuâ'yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*, çev.İbrahimov,s.78.:Vesîkanın tam metni geri kiralama şartlı örneklerde verilmiştir.

⁴⁵ *Mecmuâ'yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*, çev.İbrahimov,s.28.

uygulanır. Vesîkalarda istiğlâl ifadesi geçmez. İkinci şekli ifade eden akdin uygulaması şu şekilde gerçekleşmektedir “kişi mülkünü müşteriye satmakta ve müşteri mülkünü ücretini ödeyerek her iki taraf mebî’ ve semen teslimini yapmaktadırlar. Daha sonra kişi kendi sattığı müşteriye ait olan mülkünü geri kiralamaktadır. İcâre bedeli ise günlük ödenmektedir”. Kira bedeli olarak günlük verilen ücret aslında taksitli şekilde borcun geri ödenmesidir. Yukarıda verilen bey’u’l-câiz akdi örneklerinde ise borcun taksitli olarak ödenmesi hakkında kayıt geçmemiştir.⁴⁶

Uygulamada kişi borca ihtiyaç duyduğu için evini satmakta, kendisi ise sattığı evinde oturmaya devam eder. İş yerini sattığı takdirde kendisi tekrar kiralandıktan sonra çalışmaya devam etmektedir. Kayıtlardan anlaşılan bir husus daha var ki bey’u’l-câiz akdi nakit ihtiyacını faizsiz olarak karşılamak için bey’-i bâttan (kesin satış) sonra ikinci sırada kullanılmıştır.⁴⁷

2.1.Vakfa Bağlı Mülkiyet Üzerinde Yapılan Bey ‘u’l-Câiz Vesîkaları

Birkaç vesîkada vakıf mülküne ait yerde inşa edilen yapıların bina, ev ve bahçelerin kişinin özel mülkü olması durumunda bey’u’l câiz yaptığı kaydı geçmektedir. Vesîkaların aslında 499 ve 500 rakamlı belgeler bu hususta: Semerkant’ta vakıf meydanına ait yerdeki bahçesini, diğer belgede ise kişi taksim edilmemiş miras mülkünü ve vakfa ait yerdeki bahçesini belirli ücret üzerinde bey’u’l câiz yapmıştır.⁴⁸

Sefer ayı iyilik ve zaferle tamamlansın. 23 Sefer h.998-m.3 Ocak 1590’da Molla Baki b. Üstat Şerefeddin kendi ikrarım üzerine tasarrufumdaki vakıf mülkiyetine ait yerde bulunan bahçemin 4/1 ve 4/1’in yarısı taksim edilmemiş miras bölüğünü, yaşam için müsait binalarıyla beraber Cenap Molla Kemaleddin Mevlâna Dost Ali kuyumcu Mevlâna Dost Muhammed’e 90 hanî tenge bedeline bey’u’l- câiz olarak verdim. Yarısı 45 tengeye denk. Tenge saf gümüşten basılmıştır. Bahçedeki binalar ve eşyalar vakıf yerine yapılmıştır. Semerkant kenarındaki Şavdar ilçesinde bulunmaktadır. Bahçe içerisinde çeşitli meyveli üzüm ve ağaçlar vardır. Dört yandan sınırları kesindir. Şer’î kanun gereği iki taraf yani satıcı ücreti müşteri ise evi aldı. Vesîka güvenilir kişiler huzurunda düzenlendi.⁴⁹

“24 Recep h.998 Molla Şah Muhammed b. Saki Muhammed kendi isteği ile şer’î ikrar etmiştir: Semerkant’ın Kucinan mahallesinde çeşitli üzüm, meyveli ve meyvesiz ağaçlarıyla bulunan vakıf yerindeki⁵⁰ bahçemi tüm eşyalarıyla beraber Binti Hoca Hüseyin’e ... bey ‘u’l- câiz yaptım.” Kadı mührü.⁵¹

2.2.Mülk’-i Sultânî (devlete ait araziler) üzerinde yapılan Bey’u’l- Câiz Örnekleri

Bey’u’l-câiz mülk’-i sultânî yani devlete ait olan yerde yapılan binalar bahçeler üzerinde de yapılmıştır. Örneğin 501 rakamlı vesîkada:

h.998..Cenap Ali ve üvey çocuğu Nazar Muhammed şer ‘î ikrarımız üzerine bahçemizi ...Mevlâna Ata’ya 4/3 kısmını sattık. Bahçemiz Semerkant’ın Cudek mevziinde padişahlığa ait meydana bulunmaktadır. Bahçede çeşitli meyveli ve meyvesiz ağaçlar bulunmaktadır. Sınırları kendi aramızda malum. 67 hanî tengeye bey’u’l-câiz anlaşması yaptık. Hanî tengenin yarısı 33 yarım saf gümüşten, ağırlık vezni yedi dinar şeklinde basılmıştır. İki taraf yani satıcı

⁴⁶ *Mecmuâ’yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*,çev.İbrahimov, s.26.

⁴⁷ *Mecmuâ’yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*,çev.İbrahimov, s.26.

⁴⁸ *Mecmuâ’yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*,çev.İbrahimov, s.76.

⁴⁹ *Mecmuâ’yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*,çev.İbrahimov, s.76.

⁵⁰ Vakıf mülkiyeti üzerinde yapılan işlemlerde vakıflarla ilgili hangi çeşitleri olduğu ya da vakfın kime ait olduğu bilgisi yer almamıştır.

⁵¹ *Mecmuâ’yi- Vesaik (Vasikalar Toplamı)*, çev. İbrahimov, s.80.

Şeybânî Hanlığı'nda Bir Finansman Kaynağı Olarak Bey'u'l-Câiz Akdinin Uygulanması (1588/1591)

parasını, alıcıda bahçeyi aldı. Güvenilir ve muteber kişiler şahitliğinde düzenlendi. Şahitler: Molla Abdülmecit, Molla Berdi Mülazim, Molla Kolindi .⁵²

Devlete ait yerlerde bey 'u'l-câiz kişinin özel mülkü üzerinde gelir elde etme kaynağı olarak kullanılmıştır. Şeybânîler döneminde devlete ait araziler süresiz olarak kiraya verilmektedir. Bazı araziler ise irsî özelliktedir. Devlet arazisinde bina ya da bahçesi bulunan kişi aslında devlet izni olmadan yerini satma hakkına doğrudan sahip değildir.⁵³ Bey 'u'l-câiz işlemlerinde bir nevi rehin işlemi söz konusu olduğu için devlete ait mülkiyet üzerinde anlaşma yapılmasına izin verilmiştir.

Bey 'u'l câiz ile ilgili bazı vesîka örneklerinde kişi anlaşmasını vekâlet yoluyla yapmıştır.⁵⁴ Vesîkalar içinde Kulbaba Kokeldaş⁵⁵, divan beyi Hoca Alican b. Hoca Han' gibi Şeybânîler döneminin önemli isimlerinin yaptığı işlemler de yer almaktadır. Abdullah Han döneminin meşhur vezir ve sadrı makamında bulunan Kulbaba Kokeldaş'ın Hoca Ebdülfeyz Hoca'dan mülk satın aldığına dair belgeye rastlanmıştır. Vesîkanın özet metni şu şekildedir:

h.998-m.15 Nisan 1590'da Muhammed Haşim Hoca'nın damadı Ebdülfeyz Hoca kendi isteğine binaen yaptığı ikrarı üzerine Semerkant'ın Nımsoğd Yarıtuk köyündeki ziraat ve tarıma elverişli olan tahmini olarak Semerkant yer ölçümünde bir batman tohum ekilebilen toprağı, bunların dışında Semerkant'ın Şemi mahallesindeki çeşitli meyveler, üzüm, bulunan bahçemi, Hoca Keşfir mahallesindeki "Rus Bahçesi" adıyla meşhur meyveli ve meyvesiz ağaçların diğer çeşitleriyle beraber bahçemi yüce mertebeli Cenap sultanların emini, Kulbaba Kokaldeş b. Cenabı Emiri Kebir Yar Muhammed Atake'ye 2200 yeni basılan hanî tengeye, ağırlık ölçüsü 30 dinar, saf gümüşten yapılan bedel üzerine bey'u'l-câiz yaptım. ⁵⁶

Hoca Han divan beyinin II. Abdullah Han döneminde divan beyi olduğu bilgisine bu vesîkadan ulaşılmaktadır. Aynı zamanda Semerkant'ta ulemanın önderi olan Kemaleddin Mevlâna Devlet Şah b. Cenabı Sultan Şah Şeyh arasında yapılmıştır:

"h.998/1590 Hoca Alican b. Hoca Han divan şer'î olarak tasdik edilmiş bey'u'l-câiz satım işlemi üzerine fazilet ve kemal sahibi şerîatpenâh, ulemâ önderi, üstat ve millet nizamı Kemaleddin Mevlana Devlet Şah b. Cenabı Sultan Şah Şeyh'e (Tanrı Kabrini nurla doldursun) Semerkant'ın Mahmut Hoca mahallesinde bulunan birkaç yüksek ve alt evleri kapsayan ve mülküm sayılan bahçeli evimi tüm hakları ve içindeki eşyalarla beraber, buna ek olarak Semerkant'ın Şavudar mevziindeki meyveli meyvesiz olan bahçemi de 800 yeni ağırlık ölçüsündeki 30 dinarlık gümüş para üzerine bey'u'l-câiz yaptım. Onun yarısı 400'dür."

İki taraf şer'î kefil olarak satıcı semeni, müşteri de satım konu olan mülkü yani bahçeli evi ve bahçeyi teslim aldı. Satım işlemi güvenilir kişiler huzurunda yapıldı. Kadı mührü. ⁵⁷

Şeybânîler döneminde içtimai hayatta etkili kesimlerinden biri Seyyidler ve Şeriflerdir. Seyyidler soyundan olan kişilerin yaptığı vesîka örneği şu şekildedir:

⁵² *Mecmuâ'yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*, çev. İbrahimov, s.77.

⁵³ Şeybânîler dönemi toprak hukukuna dair detay için bkz: P.P. İvanov, *Hozyaystvo Cuybarskih Şeyhov k istorii feodalnogo zemlevladieniya v sredney Azii v XVI/XVII vv (Cuybar Şeyhlerinin Arşiv Hücetleri)*, Moskova: Akademi Nauk SSSR, 1954.

⁵⁴ *Mecmuâ'yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*, çev. İbrahimov, s.78.

⁵⁵ Kulbaba Kokeldaş: Kokeldaş hanedan idaresinde hukuki olarak hak sahibi olan üyelerin herhangi biriyle tek sütannenin çocukları olduğunu ifade eder. Dergâhın önemli siyasi meselelerini Kokeldaşlar yürütmüştür.

⁵⁶ *Mecmuâ'yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*, çev. İbrahimov, s.56.

⁵⁷ *Mecmuâ'yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*, çev. İbrahimov, s.79.

h.998/1590 kendi döneminin iftiharını, şeyhülislamı Hoca Ebu Seyyid ve Hoca Şehabettin Ali hazret, Tanrı huzurunda istirahati bulunan Şeyh Muhammed Seyyid'in (Tanrı kabrini münevver eylesin) evlatlarının şer'î ikrarı üzerine Semerkant' Şavudar mevziinde tarıma elverişli bulunan yerin 4/3 kısmını merhum Emir Sultan İbrahim'im⁵⁸ oğluna saf gümüştan basılan 30 dinarlık hanî paraya sattım.⁵⁹

3.Geri Kiralama Şartlı Bey'u'l- Câiz Vesîkaları (Bey' Bi'l-İstiğlâl)

Vesîka belgelerinde 79.sırada bulunan hüccette Payanda Muhammed isimli kişi Ömer Sultan adlı şahsa Semerkant pazarında bulunan dükkanını,14 adet tahta için kullanılan ağaç ve buna bağlı aletlerin satışını yapmakta. Satım ve teslimat tamamlandıktan sonra Payende Muhammed Ömer Sultan'dan satılan mülkü geri kiralamaktadır. Günlük olarak kira ücreti belirlenmektedir:

29. Şevval h.997-m.13 Ekim 1589 Payanda Muhammed b. Molla Muhammed'in tasarrufunda bulunan şer'î ikrarı şudur: Faziletli Cenap Kemaleddin Mevlâna Muhammed Yusuf b. Merhum Molla Ömer Sultan'a Semerkant'ın yemek pazarında bulunan kendi mülkiyetime ait dükkanımı, 14 adet tahta ağacı ve yeri ile beraber, içinde bulunan tüm eşyalarıyla beraber ağırlık ölçüsü otuz dinarlık yeni gümüş hanî tengeye yarısı ise 35 hanî tengeye bey'u'l- câiz yaptık. Şer'î kefil olarak her iki taraf kendine ait olanı aldı ve kullanıma izin verdiler. Kabul ve tahliyeyle ait tüm engeller kaldırıldıktan sonra Ömer Sultan'dan burayı kiraya aldım. Kiraya aldığım tarihten itibaren her gün iki dinar bakır para ödeme şartı ile satılan mülkiyeti teslim aldım. Yüz yüze ikrar oldular. Vesîka güvenilir ve halis kişiler huzurunda düzenlendi.⁶⁰

Kayıtların aslında 81.sırada olan belgede "h.998/1590'da ...Mir Muhammed isimli şahıs şeriat kanunu gereği kendi ikrarı üzerine Molla Abdullah b. Bedreddin'e Semerkant'ta Gaffariyan mahallesindeki evinin tamamını irtifak haklarıyla beraber bey'u'l-câiz" yapmıştır. Vesîkada belirtilen hususa göre iki taraf anlaşmadaki hususlara kefil olmak şartıyla ücretini alarak mülkten istifade etme iznini tanımıştır. Yapılan anlaşma için şahit belirlenmiştir.⁶¹

Sefer ayı iyilik ve zafer ile sona ersin. h.998-m.1589 Seyfi Kağazgar⁶² b. Üstat Kerimberdi (aşağıdaki meseleler) hususunda şer'î tasdik ile ikrar olmuştur. Şahsi mülküne ait Semerkant'ın meşhur Puli Mırza mevziinde yerleşmiş **mülk'-i padişahî'ye** ait yerimi, değirmenimi içindeki taş, demir ve ağaçtan yapılmış aletleri, un ambarı ile sınırlar kesin olan mezkûr değirmenin tamamını Cenap Molla Muhammed Şerif b. merhum Molla Arid'e tüm hakları ve ondaki eşyalarıyla beraber günümüzde muamelede olan ağırlık vezni otuz dinar olan yüz tane gümüş tengeye bey'u'l-câiz yaptım. Satıcı parasını, alıcı ise değirmeni aldı. Bu satım akdi adaletli kişiler huzurunda yapıldı. İki taraf yüz yüze ikrar oldular. Ben yani değirmenin satıcısı ise her gün dört dinar fülüs vermek şartı ile değirmeni kiralamdım. Kadı mührü.⁶³

Yukarıda devlete ait yerlerin satımı ve kiralanması hususu bu akitleri için de geçerlidir. Devlete ait yerler süresiz olarak kişiler tarafından kiralanır ve bu durum bazen miras yoluyla aynı kişilerin evlatları üzerinden devam ederdi. Kişi aslında devlete ait yeri satamaz çünkü kendisi birer kiracı konumdadır. Devlete ait yerler üzerindeki bu tür işlemlere izin tanınması sebebiyle yapılmıştır.⁶⁴

Sonuç

⁵⁸ Metih ve övgü ifadeleri vesika örneğinde kısaltılmıştır.

⁵⁹ *Mecmuâ'yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*, çev.İbrahimov, s.80.

⁶⁰ *Mecmuâ'yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*, çev. İbrahimov, s.78.

⁶¹ *Mecmuâ'yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*, çev. İbrahimov, s.74.

⁶² Kâğıt üretimi ile ilgili işçilik.

⁶³ *Mecmuâ'yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı)*, çev.İbrahimov, s.29.

⁶⁴ İvanov, *Hozyaystvo Cuybarskix Şeyhov*, s.32-33.

Şeybânî Hanlığı'nın son dönemine denk gelen (1588-1591) Semerkant Kadıhanesi vesîka kayıtlarında faizsiz finans kaynağı olarak "bey-i bât", "bey'u'l-câiz" ve "bey' bi'l-istiğlâl" akitleri kullanılmıştır. Bu çalışmada sadece bey'u'l-câiz akdine ait vesika örnekleri seçilerek akdin uygulama şekli ve çeşitleri incelenmiştir.

Bey'u'l -câiz'in çeşitleri olan bey' bi'l-vefâ ve bey' bi'l-istiğlâlın kayıtlardan yola çıkarak işlem çeşitleri ve konusuna, özellikle bu dönemdeki satıma konu olan yerler, vesîkayı düzenleyen kişilerin şahısları, idarî görevli kişilerin düzenlediği akitlerin örneklerine rastlanmıştır.

Bey'u'l-câiz anlaşması geri alma şartıyla satım amaçlı düzenlendiğinde "krediye ihtiyaç duyan kişi karşı tarafa borcu ödediğinde mülkünü geri alma şartıyla anlaşma yapmaktadır". Bu çeşit anlaşma örneklerini verdiğimiz vesîkalarda vakıf ve devlete ait yerlerde kişilerin özel mülkiyeti olan ev, bahçe gibi gayrimenkuller üzerinde gerçekleşmiştir. Vesîkalarda gayrimenkule ait tüm özellikler ve ücretler net şekilde belirtilmiştir. Para cinsi tedavülde devam eden ağırlıklı olarak gümüş paralar üzerinden yapılmıştır. Bey'u'l-câiz vesîkalarının birkaç örneğinde akit "vekâlet" yoluyla da yapılabilmektedir.

Bey'u'l-câiz anlaşmasının ikinci çeşidi olarak kullanılan (geri kiralama şartıyla satım)akdinde "borca ihtiyaç duyan kişi karşı tarafla ücretini belirleyerek, satıcı ücreti, müşteri satıma konu olan mülkü teslim aldığı belirtildikten sonra satıcının sattığı mebû'nin (bahçe, ev, iş yeri) geri kiraladığını, kiralama ücreti olarak ise günlük ödeyeceği meblağı bildirmektedir".

Bey'u'l-câiz olarak isimlendirmesinin arkasında da kişinin anlaşmaya konu olan malın hukuki semerelerinden istifade etmesi gözetilmiştir. Bey'u'l-câiz vesîkalarının geriye kiralama şartı bulunan anlaşmada satıma konu olan malın ev, bahçe ya da iş yeri olmasının sebebi krediye ihtiyaç duyan kişi krediyi bu gayrimenkul üzerinden temin edebilmekte, ikincisi sattığı mülk ev ise kendisi kiracı olarak oturma imkanına, iş yeri ise kendisi aynı yerde çalışmaya devam etme hakkına sahip olmakta. Satıcı kredisini taksitli olarak günlük küçük miktarlarda ödemektedir. Geri kiralama şartlı vesîkalarında verilen tüm örneklerin sonunda günlük olarak ne kadar para ödeyeceğini bildirmekte.

Bey' bi'l-istiğlâle ait vesîkalarda da vakıf ve devlete ait yapılar üzerinde akdin gerçekleşme örneklerini görmek mümkün. Vakıf mülkiyeti üzerinde bulunan bina ve bahçe gibi satıma konu olan mülkiyetler ilgili vakfın belirlediği şartlar içinde gerçekleşmiştir diyebiliriz. Vesîkalarda vakfın çeşitleri ya da mütevellinin işleme dahil olması kayıtlarına rastlanmamıştır. Devlete ait yerler ve işlemleri kural gereği devletin yetkisi altındadır. Şeybânîler'in toprak hukuku uygulamalarında ise kişilerin devletle süresiz olarak yeri kiralama işlemleri yapılması bilindiği için vesîka üzerindeki anlaşmaya bu çerçevede devletin izin tanıdığı sonucuna vardık.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Shokhsanam Khamıdzhanova

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ahmedov, Boribay. Tarihdan Saboklar. Taşkent: Okituvchi, 1994.
- Ahmedov, Boribay - ed.İ.P.Petruşevskiy. Gosudarstvo Koçevih Uzbekov. Moskova: Nauka, 1965.
- Ahmedov, Boribay - Munirov, Zahidullah. El Arab ve'l islam fi Uzbekistan, tarih-i Asya el Vusta min eyyamil Useril Hakimeti hatta el yevm. Beyrut,Lübnan: El Udvul Murasil Akademiyya el ulum el uzbekiyya, 1996.
- Akgündüz, Ahmed. Karşılaştırılmalı Mecelle-iAhkam-ı Adliye (Mecelle Ta'dilleri ve Gerekeçleriyle birlikte). İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2. Basım, 2017.
- Ali Haydar Efendi. Dürerü'l Hükkam Şerh-i Mecelleti'l -Ahkam. 4 Cilt. İstanbul: Osmanlı, ts.
- Alpargu, Mehmet. Türklere Ansiklopedisi,Türkistan Hanlıkları. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Bayındır, Abdülaziz. "Bey' bi'l-vefâ". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6/20-22. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bilge Ahmet, Harun. Bey' Bi'l Vefa ve Osmanlı Uygulamasındaki yeri. İstanbul Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2020.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. Hukuki İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu. 6 Cilt. İstanbul: Bilmen, 1970.
- Budak, Mustafa. "Ebu'l Hayr Han". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/325-326. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Çeker, Huzeyfe. "Ahmed Cevdet Paşa'nın Risalet-ül Vefa Adlı Eseri". İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 259-266.
- çev:İbrahimov, Bahram. Mecmuâ' yi- Vesâik (Vasikalar Toplamı XVI asrning ikkinçi yarmi Samarkand oblastidagi yuridik dokumentlar). Taşkent: Fan, 1982.
- Erdoğan, Mehmet. Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü. İstanbul 2016: Ensar, 6. Basım, ts.
- İbn Âbidîn Muhammed Emîn. Hâşiyet-i İbn'i Âbidîn Reddül-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr. ed. Muhammed Salih Farfur. Dimeşk: Dâr'üs-Safakâ ve't- Türas, 2000.
- İvanov, P.P. Hozyaystvo Cuybarskih Şeyhov k istorii feodalnogo zemlevladieniya v sredney Azii v XVI/XVII vv (Cuybar Şeyhlerinin Arşiv Hücetleri). Moskova: Akademii Nauk SSSR, 1954.
- Kaan, Enver Osman. "Finansman Kaynağı Olarak Bey' Bi'l-Vefâ, Bey' Bi'l-İstiğlâl ve Bey'u'l-İne*". Dil ve Edebiyat Araştırmaları 17/17 (2018), 223-251. <https://doi.org/10.30767/diledeara.417669>
- Karaman, Hayreddin. Mukayeseli İslam Hukuku ' Borçlar Hukuku (Muamelat). 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1999.
- Karaman, Hayreddin. Mukayeseli İslam Hukuku (Eşya Hukuku, Yabancılar Hukuku). İz Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Kaşıkçı, Osman. Eski Hukukumuzda Bir Hile-i Şeriyye Örneği:Geri Alma Şartlı Satım (Bey'bi'l -vefa). Konya: Mimoza, 2002.
- Korkmaz, Salih. "Bey' Bi'l-Vefa'nın (Geri Alım Şartıyla Satışın) Menşei üzerine bir katkı -Uygur Hukuk Vesikalarında Bey' Bi'l-Vefa Tatbikatı-". Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 12/2 (2022).
- Macit, Abdülkadir. Şeybanî Özbek Hanlığı (1500-1599). İstanbul: İlem Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Mukminova, R. G. Oçerki po İstorii Remesla v Samarkande i Bahara v XVI Veke. Taşkent: Fan, 1976.
- Mukminova, R.G. Sosialnaya Differensiasiya Naseleniya Gorodov Uzbekistana kones XV_-XVI Veka. Taşkent, 1986.
- Togan, Zeki Velidi. Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi. İstanbul: Enderun, 1981.
- Sultonov, O.A. Toşkent Vakf Mulklari Tarihi (Tarihi Huccatlar Tadmiki ve Talkini (1507-1917). Taşkent: Fan, 2021.
- Zamonov, Akbar. Buhoro Honligining Koşin Tuzilişi ve Harbi Başkaruvi (Şayboniylar Sulolasi Davri). Taşkent: Bayoz, 2018.
- Zamonov, Akbar. Buhoro Honligi Tarihi. Taşkent: Bayoz, 2021.
- Zamonov, Akbar - Tohtabekov, Kazimbek. Buhoro Honligida siyasi ve içtimai, iktisadi cereyanlar. Taşkent, 2020.
- Vildanova,B.A. Obrazzi Çastnix Sredneaziatskix Aktov XVI. v. s Nastavleniyami Kaziyam (Moskova, 1980).